

Radosław Kubus

ORCID 0000-0002-3320-9308

Łukasz Kępski

ORCID 0000-0003-1189-636X

Budowa pierwszej świątyni ewangelickiej w Nowym Dworze Gdańskim u schyłku XVIII wieku

Streszczenie: Celem artykułu jest możliwie pełne przedstawienie okoliczności, w jakich doszło do wzniesienia pierwszego prowizorycznego kościoła luterańskiego w Nowym Dworze Gdańskim (Tiegenhof). W tekście podjęto również próbę ustalenia czasu rozbiórki zamku nowodworskiego wybudowanego w XVI wieku przez kupiecko-bankierską rodzinę Loitzów. Analiza źródeł pozwala stwierdzić, że jedno z zamkowych pomieszczeń było wykorzystywane przez miejscowych luteran już od 1773 roku. Od końca lat 70. XVIII wieku zamek nie nadawał się do użytku, dlatego dwóch żuławskich przedsiębiorców po długich pertraktacjach, zdecydowało się wznieść mały prowizoryczny dom modlitwy z materiałów pozyskanych z jego rozbiórki. Obiekt został oddany do użytku 8 sierpnia 1784 roku i służył lokalnej wspólnocie wiernych jedynie do lat 30. XIX wieku, kiedy to został zastąpiony kościołem fachwerkowym, wzniesionym według projektu Ferdinanda von Bussego.

Słowa kluczowe: Prusy Królewskie, Pomorze, Żuławy Malborskie, Nowy Dwór Gdański, ewangelicy

Summary: Construction of the first Evangelical church in Nowy Dwór Gdański in the late 18th century

The aim of the article is to present as fully as possible the circumstances enclosing the erection of the first provisional Lutheran church in Nowy Dwór Gdański (Tiegenhof). The text also attempts to establish the time when the Nowy Dwór castle, built in the 16th Century by the merchant-banker Loitz family, was demol-

ished. An analysis of the sources makes it possible to conclude that one of the castle's rooms was used by local Lutherans as early as 1773. Since the late 1770s, the castle had become unusable, so two Żuławy entrepreneurs decided, after lengthy negotiations, to build a small makeshift house of prayer using materials obtained from demolition of the castle. The building was put into use on 8 August 1784 and served the local congregation only until the 1830s, when it was replaced by a fachwerk church, built according to a design by Ferdinand von Busse.

Keywords: Royal Prussia, Pomerania, Żuławy Malborskie, Nowy Dwór Gdański, Protestants

Początki Nowego Dworu Gdańskiego (niem. *Tiegenhof*) nierozzerwalnie związane są z rodziną Loitzów¹. Pochodzący ze Szczecina kupiecko-bankierski ród, w wyniku umiejętnie prowadzonej polityki matrymonialnej i królewskich nadań, wszedł w posiadanie dóbr ziemskich na Żuławach. W II połowie XVI wieku będący u szczytu swojej potęgi Loitzowie postanowili założyć w tym regionie siedzibę rodową. Prawdopodobnie początkowo mieściła się ona we wsi Lubieszewo². W latach 60. XVI wieku rozpoczęli natomiast intensywne zabiegi na rzecz budowy nowego centrum administracyjnego dla ich posiadłości na Żuławach. Takim miejscem stał się Nowy Dwór Gdański, w którym z inicjatywy

¹Na temat rodziny Loitzów zob. np.: J. Papritz, *Das Handelshaus der Loitz zu Stettin, Danzig und Lüneburg*, „Baltische Studien”, Nr 44, 1957, s. 73–94; E. Rymar, *Rycerskie (?) pochodzenie szczecińskiego i gdańskiego rodu kupiecko-bankierskiego Loitzów*, [w:] *Mieszczanie, wasale, zakonnicy*, red. B. Śliwiński, Malbork 2004, s. 173–204 („Studia z dziejów średniowiecza, nr 10”); idem, *Jeszcze o kamieńskich Loytsinach i szczecińskich Loitzach* [w:] *Komturzy, rajcy, żupani*, red. B. Śliwiński, Malbork 2005, s. 537–538 („Studia z dziejów średniowiecza, nr 11”); G. Simonini, *Archivbestände der Kaufmannbankiersfamilie Loitz. Stand und Perspektiven der Forschung*, [w:] *Geld, Prestige, Verantwortung. Bankiers und Banken als Akteure im wirtschaftlichen, politischen und kulturellen Netzwerk im (Nordost-) Europa des 16.–20. Jahrhunderts*, Hrsg. von D. Feest, A. Lipińska, A. Pufelska, Kiel 2020, s. 331–352; H. Jeager, *Loitz*, [w:] *Neue Deutsche Biographie*, Bd. XV, Berlin 1987, S. 141–142; A. Lipińska, *Fugger des Nordens? Die Kaufmanns- und Bankiersfamilie Loitz als Kunstförderer und Vermittler im wirtschaftlich-kulturellen Netzwerk des Nord- und Ostseegebiets*, [w:] *Die maritime Stadt – Hafenstädte an der Ostsee vom Mittelalter bis in die Gegenwart. Beiträge der 21. Tagung des Arbeitskreises deutscher und polnischer Kunsthistoriker und Denkmalpfleger in Gdańsk 18–21 September 2013*, Hrsg. T. Torbus, K. A. Wojtczak, Warszawa 2017, S. 231–254. Rodzinie Loitzów został poświęcony również cały 21 numer (2022 r.) czasopisma „Porta Aurea”.

²Miejscowość ta pojawia się w księgach rachunkowych Loitzów w 1570 roku pod nazwą „Ladepokopf” zob. R. Kubus, *Co czytali „ojcowie założyciele” Nowego Dworu Gdańskiego? Kilka słów o Loitzach i ich księgozbiórze*, „Prowincja. Kwartalnik społeczno-kulturalny Dolnego Powiśla i Żuław”, nr 3(49), 2022, s. 61. O Loitzach (Johann i Reinhold) wspomina księga podatkowa z roku 1563 roku zob. Archiwum Państwowe w Toruniu [dalej APT], Kat II, VI–2, s. 101 (*Revidierte Abgaben – General Taxe für Polen und Preussen*, 1563) a także lustracje województw malborskiego i chełmińskiego z lat 1565 i 1570 zob. *Lustracja województw malborskiego i chełmińskiego 1565*, wyd. S. Hoszowski, Gdańsk 1961, s. 86; *Lustracja województw malborskiego i chełmińskiego 1570*, wyd. S. Hoszowski, Gdańsk 1962, s. 53–55.

Loitzów w 1570 roku wybudowano zamek³. Przez kolejne dziesięciolecia budynek stanowił siedzibę kolejnych zarządców ekonomii nowodworskiej, nazywanej również ekonomią tygenhofska⁴.

Pomimo znacznej liczby źródeł zarówno o charakterze kartograficznym, jak i narracyjnym, do dziś nie powstało żadne opracowanie architektoniczno-urbanistyczne czy też historyczne, poświęcone zamkowi nowodworskiemu⁵. Poza pojedynczymi wzmiankami rozproszonymi w literaturze przedmiotu zasadniczo niewiele wiadomo na temat wyglądu budynku. Na lata 1650–1659 datowany jest plan dóbr zamkowych, który obok obrazu znajdującego się w Lubieszewie do dziś stanowi jedno z niewielu wyobrażeń ikonograficznych nowodworskich zabudowań dworskich⁶. W latach 60. XVII wieku miała miejsce lustracja województw chełmińskiego, pomorskiego i malborskiego⁷. Niestety dotychczas nie udało odnaleźć sporządzonego wówczas opisu zamku. Dzięki osobie Abrahama Hartwicha wiemy nieco o znajdującym się przy nim sadzie oraz o jego wnętrzu. Kronikarz wspomina bowiem, że w jednej

³Do dziś dokładnie nie wiadomo, jak wyglądała wzniesiona przez Loitzów budowla. Na podstawie zachowanej w Riksarkivet w Sztokholmie mapy pochodzącej z połowy XVII wieku można przypuszczać, że nowodworski zamek wybudowany został jako *palazzo in fortezza*. Ten typ budowli stanowił formę pośrednią pomiędzy średniowiecznymi warowniami, a pełniącymi funkcje rezydencji dworami. Loitzowie wzniesli go na niewielkiej wyspie. Sam zamek posiadał cztery wieże i otoczony był fosą, co potwierdzało jego warowny charakter. Obok zamku powstało zaplecze gospodarcze m.in. ze stajnikami oraz niewielką destylarnią/browarem. Na temat budowy zamku zob. Polska Akademia Nauk Biblioteka Gdańska [dalej PAN BG], Ms. 1432 IV, s. 244 (*Specification Aller Städte, Schlösser und Dörffer in Preußen*); APT, 9836, k. 23v. (*Christian Lachmann, Der Gross- und Kleinwerderschen Anordnung bey der Eys-Recht und Dammarbeit, 1671–1676*); D. Runaw, *Historia und einfeltige beschreibung des grossen dreizehnenjährigen Kriegs in Preussen, im Jar Christi 1454 angefangen . . . Zu ende werden erzelet . . . alle Stedt und Schlösser im Lande Preussen, etc.*, Wittenberg, 1582, s. 228. W artykule autorzy będą stosować naprzemiennie terminy „zamek” i „dwór” przy czym to pierwsze określenie należy traktować w sposób węższy, jako jeden z budynków wchodzących w skład zabudowań dworskich.

⁴Szerzej na temat dziejów ekonomii nowodworskiej zob. A. Steiniger, *Geschichte der Ökonomie Tiegenhof. Eine siedlungsgeschichtliche Untersuchung*, Danzig [b.r.w.]; P. Collmer, *Verwaltungste Vielfalt. Die königlichen Tafelgüter in Polen-Litauen, 1697–1763*, Stuttgart 2022, S. 168–170 („Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa”, Bd. 90). W kontekście mennonitów o dziejach ekonomii nowodworskiej pisał Wilhelm Mannhardt zob. W. Mannhardt, *Die Wehrfreiheit der Altpreussischen Mennoniten*, Marienburg 1863, s. 73–104. Warto też zwrócić uwagę na kilka prac popularnonaukowych podejmujących tą tematykę zob. Ł. Kępski, *Historia herbu nowodworskiego*, Nowy Dwór Gdański 2015, s. 4–7; R. Klim, J. Wcisła, *Z dziejów Nowego Dworu Gdańskiego & Mennonici w okolicach Nowego Dworu Gdańskiego*, Nowy Dwór Gdański 1995, s. 13–20; G. Gola, M. Opitz, *Tiegenhof/Nowy Dwór Gdański*, Nowy Dwór Gdański 2001.

⁵Obecnie zagadnieniem tym w ramach dysertacji doktorskiej poświęconej ekonomii nowodworskiej w XVIII w. zajmuje się Łukasz Kępski. Praca powstaje na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu pod kierunkiem prof. dr hab. Jacka Wijaczki.

⁶Riksarkivet Stockholm, 754/2/XV, *Tijen Hof el. Weijers Hof. [Plan. 1600-t. Mitt.]*.

⁷*Opis królewsczyzn w województwach chełmińskim, pomorskim i malborskim w roku 1664*, wyd. J. Paczkowski, Toruń 1938, s. 391.

z zamkowych sal znajdował się odmalowany ogromny jeleni. Upolowane zwierzę zostało 21 sierpnia 1715 roku przetransportowane z Orłowa do siedziby zarządcy ekonomii, gdzie postanowiono je uwiecznić po wsze czasy⁸. Dwa najdokładniejsze znane opisy nowodworskiego zamku pochodzą z inwentarzy dóbr sporządzonych w pierwszej połowie XVIII wieku. Pierwszy z nich powstał w 1717 roku, kiedy to zamek znajdował się jeszcze w rękach rodziny Sobieskich⁹. Drugi dokument pochodzi z 1747 roku, w tym czasie zamkiem, jak i dobrami nowodworskimi zarządzały Kanoniczki Warszawskie. Czytamy tam między innymi: „Zamek lub Pałac iest cale murowany pod dachowką Holenderską lub starą ale jeszcze z większey części dobrą nad Gzymsami y gdzie się dach spaia szesc Rynnów miedzianych iuz starych y reparacyi wielkiey potrzebujących”¹⁰. Już ten krótki opis pozwala przyjąć, że w latach 40. XVIII wieku budowla nie była w najlepszym stanie technicznym.

W wyniku pierwszego rozbioru Polski państwo pruskie przejęło zamek nowodworski, wypłacając w późniejszym terminie Kanoniczkom odszkodowanie w kwocie ponad 47 tys. talarów¹¹. Jak wyglądała sytuacja zamku po 1772 roku? W tym miejscu pojawiają się w literaturze rozbieżności. W polskich opracowaniach wskazuje się, że w 1784 roku jedno z pomieszczeń zamkowych zaadaptowano na potrzeby lokalnej wspólnoty luterańskiej, która urządziła sobie w nim salę modlitw¹². Podobne lub nieco ostrożniejsze sądy można znaleźć również w literaturze niemieckiej¹³. Jedynie Ludwik Rhesa, który żył i tworzył najbliżej

⁸A. Hartwich, *Geographisch-Historische Landes-Beschreibung derer dreyen im Pohnischen Preussen liegenden Werdern...*, Königsberg 1722, S. 37–38, 43; A. F. Violét, *Neringia oder Geschichte der Danziger Nehrung*, Danzig 1864, s. 180–181.

⁹Narodowe Archiwum Historyczne Białorusi w Mińsku [dalej NAHB], fond. 694, op. 2, nr 8759. (*Inwentarz dworu tyenhoffskego w tymże stanie tak się teraz...*, 1717).

¹⁰Archiwum Główne Akt Dawnych [dalej AGAD], sygn. II 202, k. 10 (*Inwentarz Ekonomy Nowodworskiej alias Tygenhofskej...*, 1747).

¹¹M. Bär, *Westpreußen unter Friedrich dem Großen*, Bd. 2, Leipzig 1909, S. 545; P. Czaplewski, *Senatorowie świeccy, podskarbiowie i senatorowie Prus Królewskich, 1454–1772*, Toruń 1921, s. 149.

¹²G. Gola, M. Opitz, op. cit., s. 27; J. Wiśniewski, *Kościoty i pałace na terenie bylej diecezji pomiezańskej 1243–1821*, Cz. 1, Elbląg 1999, s. 308; P. Birecki, *Ewangelickie budownictwo kościelne w Prusach Zachodnich*, Toruń 2014, s. 88; W. Zawadzki, *Żuławy Malborskie i Elbląskie 1772–1945. Perspektywa społeczno-religijna*, Pelplin 2021, s. 210.

¹³R. Zacharias, *Evangelische Kirchengeschichte für die Stadt Marienburg 1526 bis 1945*, Münster 2019, s. 533–534; A. Steiniger, op.cit., s. 105; B. Schmidt, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Marienburg*, Danzig 1919, s. 358.

opisywanych wydarzeń, przedstawił nieco bardziej rozbudowane okoliczności sprawy. Otóż królewiecki profesor wskazywał, że król pruski tuż po I rozbiorze podarował zamek miejscowym luteranom. Ponieważ nie mieli oni jednak środków na jego rozbiórkę i wzniesienie nowego kościoła, zamek został wystawiony na sprzedaż, a uzyskany z jego rozbiórki materiał budowlany miał być częściowo przeznaczony na budowę pierwszego kościoła luterńskiego w tej miejscowości¹⁴. Analiza materiału źródłowego przeprowadzona na potrzeby niniejszego tekstu jednoznacznie dowodzi, że jest to sąd najbliższy prawdzie. Niejasne okoliczności powstania pierwszej świątyni luterńskiej w Nowym Dworze Gdańskim sygnalizował w ostatnim czasie, na łamach popularnonaukowego kwartalnika „Prowincja”, Radosław Kubus¹⁵.

W berlińskich archiwach zachował się niezwykle cenny materiał źródłowy, który rzuca nieco więcej światła na okoliczności powstania pierwszej świątyni luterńskiej w Nowym Dworze Gdańskim¹⁶. Dowiadujemy się z niego, że zamek nowodworski został udostępniony miejscowej gminie luterńskiej od razu po I rozbiorze. Od 1773 roku w największej sali zamkowej co niedziele odbywały się nabożeństwa, natomiast znajdująca się w budynku kaplica katolicka stała nieużywana. Kazania wygłaszał, czy raczej odczytywał, miejscowy nauczyciel szkolny. Powodem, dla którego władze Zachodniopruskiej Kamery Wojennej i Domen w Kwidzynie zgodziły się ulokować w sali zamkowej prowizoryczny kościół luterński, było to, że najbliższe świątynie w Marynowach i Lubieszewie znajdowały się w odległości ok. 6 km od Nowego Dworu Gdańskiego. W związku z tym ludzie starsi, szczególnie w czasie niepogody mieli problem, aby dotrzeć na organizowane tam nabożeństwa¹⁷. Mieszkańcy no-

¹⁴L. Rhesa, *Kurzgefaßte Nachrichten von allen seit der Reformation an den evangelischen Kirchen in Westpreussen angestellten Predigern auf Veranstaltung des Königlichen Consistoriums*, Königsberg 1834, s. 216–217.

¹⁵R. Kubus, *Niejasne początki kościoła ewangelickiego w Nowym Dworze Gdańskim*, „Prowincja. Kwartalnik społeczno-kulturalny Dolnego Powiśla i Żuław”, nr 4 (46), 2021, s. 66–71.

¹⁶Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz [dalej GStA] II. HA GD, Abt. 9, Polizeiverwaltung Tit. 82 Sekt. 2 Nr 15. (*Verkauf der Materialien vom baufälligen alten Schloss in Tiegenhof. Gesuch der dortiger lutherischen Gemeinde hinsichtlich kostenfreier Überlassung dieser Materialien zum Bau einer Kirche und Schule, 1777–1780*); Evangelisches Zentralarchiv in Berlin [dalej EZA] 980/6785, k. 211–225 (*Sonstige Verzeichnisse, 1777–1832*).

¹⁷„(...) die Evangelische Kirchen, als Marjenau und Ladekopp auf 3/4 Meilweges von uns entfernt sind, und Alte Leute besonders bei schlimmen Wetter unmöglich zu Fuß dahin gelangen können”. Ibidem, s. 2.

wodworskiej wspólnoty luterańskiej w piśmie z 2 lipca 1777 roku błagali władze pruskie, aby nadal wolno było im wykorzystywać XVI-wieczny zamek na swoje potrzeby. W prowizorycznym kościele odbywały się nie tylko nabożeństwa, ale także chrzty oraz śluby, na które ze względu na brak miejscowego pastora ściągano w tym celu kaznodziejów z okolicznych wsi¹⁸.

W rezolucji ministerialnej z 19 lipca tego samego roku przychylnie odniesiono się do przedłożonej przez gminę luterańską prośby, pozwalając na dalsze odprawianie nabożeństw w przeznaczony do tego sali zamkowej¹⁹. Było to jednak rozwiązanie tymczasowe. Już kilka miesięcy później (grudzień 1777 roku) wskazywano bowiem, że budowla popada w coraz większą ruinę, przez co odbywające się tam nabożeństwa zagrażają życiu i zdrowiu wiernych. Co więcej, zamek był systematycznie rozkradany. Zabierano z niego cegły, drewniane belki, elementy żelazne, a przede wszystkim cenne miedziane płyty, które znajdowały się na dachu budynku. Z tego względu w 1779 roku podjęto decyzję o zlicytowaniu obiektu. Zwycięzca zobowiązywał się do nieodpłatnego przekazania części cegieł z rozbiórki zamku na remont browaru i budynku będącego własnością urzędu nowodworskiego. Do licytacji, która odbyła się 1 września 1799 roku, stanęło kilka osób. Byli to: pisarz urzędowy Störmer, Michael Reinhold Ladewick z miejscowości Dębina, Penner z Cyganka, menonita Peter Penner z Rothenbude na małych Żuławach Malborskich, Broeske, urzędnik domenalny Westphal, budowniczy Müller oraz Friese z Cyganka²⁰. Przetarg wygrali soltys Dębiny Michael Reinhold Ladewick oraz Peter Penner z Rothenbude, którzy zaoferowali za zamek kwotę 1330 talarów. Zwycięscy mieli zapłacić wylicytowaną sumę w dwóch ratach, z czego druga rata miała zostać uiszczona w maju 1780 roku²¹.

Licytacja została jednak unieważniona na wniosek przedstawicieli luterańskiej gminy wyznaniowej. Powodem było powołanie się przez

¹⁸Ibidem, s. 2.

¹⁹Ibidem, s. 3.

²⁰Ibidem, s. 6–8.

²¹„wobei sich Licitanten engagiren den ersten Termin auf Lichtmeß und den zweiten auf den Monat Mai 1780 zu bezahlen auch die noch zu Instandsetzung des Brau-Hauses und Deputanten Wohnung nöthigen Ziegel von dem alten Schloß ohne Entgelt vorbehalten zu laßen”. Ibidem, s. 7–8.

mieszkańców na pismo ministerialne z 19 lipca 1777 roku, w którym zapewniano im możliwość niezakłóconego korzystania z pomieszczenia zamkowego. Społeczność luterańska domagała się, aby zamek został jej przekazany nieodpłatnie. Na swojego przedstawiciela gmina początkowo wybrała urzędnika Westphala, któremu chciała odstąpić zamek pod warunkiem, że ten zgodnie z przygotowanym w międzyczasie przez budowniczego Müllera operatem szacunkowym, dokona zaadaptowania (Aptirung) jego części na dom modlitwy oraz wzniesie budynek szkoły i mieszkanie dla nauczyciela. Świątynia w założeniach miała mieć 48 stóp długości oraz 47 stóp szerokości i pomieścić 400 osób. Cały koszt inwestycji według przygotowanych przez Müllera szacunków miał się zamknąć w kwocie 1173,75 talarów, z czego przerobienie części zamku na dom modlitwy budowniczy szacował na nieco ponad 846 talarów²². Peter Penner i jego wspólnik Michael Reinhold Ladewick, w przypadku unieważnienia licytacji, także zgłosili chęć realizacji inwestycji. W zamian za materiał uzyskany z rozbiórki zamku zobowiązywali się do wzniesienia domu modlitwy oraz budowy szkoły i mieszkania dla nauczyciela. Starania przedsiębiorców poparło dwóch przedstawicieli gminy luterańskiej, tj. George Eppen oraz Michael Lipcke. Mężczyźni wcześniej opowiedzieli się za realizacją inwestycji przez urzędnika Westphala, jednak jak zeznali w załączonym protokole, uczynili to bardziej ze strachu, aniżeli z przekonania, że urzędnik wykona projekt szybko i bez dodatkowych kosztów²³.

Przeciągające się dyskusje nad tym, komu powierzyć realizację przedsięwzięcia, miała rozstrzygnąć nowa licytacja. Zanim do niej doszło, zamek znacząco stracił na wartości. Pomimo wystawionej przez Pennera i Ladewicka na własny koszt straży, która strzegła zamku przed złodziejami, nie udało się zapobiec kolejnym rabunkom obiektu. Od momentu licytacji do marca 1780 roku z zamku skradziona została niemal połowa miedzianych płyt (ze 102 płyt pozostało ich 57) oraz inne mniej lub bardziej wartościowe materiały o szacunkowej wartości 300 talarów.

²²„Zu Aptirung eines Betthauses, von einem Theil des alten Schloßes 48 Fuß lang 47 Fuß breit mit einer Empor Kirche zu Thiegenhoff—846,62 Rthlr.” Ibidem, s. 9–11.

²³Ibidem, s. 12.

Z tego względu żuławscy przedsiębiorcy zmienili warunki oferty. W zamian za uzyskanie materiału z rozbiórki obiektu zgodzili się wznieść dom modlitwy, ale pod warunkiem pomniejszenia wymiarów świątyni, która zamiast 47 stóp miała mieć 40 stóp szerokości²⁴.

Na drugą licytację, która odbyła się w 7 marca 1780 roku stawili się jedynie przedsiębiorcy Penner i Ladewick. Zależało im na realizacji inwestycji, albowiem ponieśli już znaczne wydatki, do których zaliczało się opłacenie straży strzegących zamku przed jego doszczętnym rozgrabieniem, odbywanie podróży służbowych oraz inne różnego rodzaju drobne usługi²⁵.

Podczas licytacji oferenci wskazywali dodatkowo na błędy w operacie szacunkowym budowniczego Müllera, który znacznie zaniżał ceny materiałów. Prosimi zarazem, aby w trakcie budowy zezwolono im na swobodne korzystanie z mostu zamkowego w celu transportu materiałów budowlanych oraz aby lokalni mieszkańcy zostali zobowiązani do plantowania terenu zamkowego²⁶.

W rezolucji ministerialnej z 29 kwietnia 1780 roku, wystosowanej przez von Gandiego do prowincji Zachodniopruskiej wskazywano, że projekt musi być zrealizowany według pierwotnego planu. Dom modlitwy miał mieć zatem 48 stóp długości i 47 stóp szerokości z kolei budynek szkoły 26 stóp długości i 25 stóp szerokości. W przypadku zaakceptowania warunków umowy przedsiębiorcom miał zostać nieodpłatnie przekazany materiał z rozbiórki zamku. Brak akceptacji powodował zaś, że realizacja inwestycji miała zostać przekazana do realizacji urzędnikowi Westphalowi²⁷. Najwyraźniej Ladewick oraz Penner zaakceptowali przedłożone warunki, bowiem reskryptem z 19 czerwca 1780 roku otrzymali prawo do nieruchomości²⁸.

Budowa trwała trzy lata. Ukończony w 1783 roku dom modlitwy był ostatecznie niezgodny z planem budowniczego Müllera, za co na przedsiębiorców nałożono karę w wysokości 300 talarów²⁹. Za pieniądze

²⁴Ibidem, s. 16–17.

²⁵Ibidem, s. 18–19.

²⁶Ibidem, s. 19.

²⁷Ibidem, s. 23.

²⁸R. Kubus, *Niejasne początki kościoła...*, s. 69.

²⁹Archiwum Państwowe w Gdańsku [dalej APG] 492/1604, s. 53–54. (*Beschreibung der entstan-*

z odszkodowania zakupiono budynek przeznaczony na mieszkanie organisty, a zarazem nauczyciela³⁰. Oficjalna konsekracja nowej świątyni odbyła się 8 sierpnia 1784 roku. Pierwszym nowodworskim pastorem powołanym na urząd 30 lipca 1784 roku został Christian Andreas Vanselow³¹. Konsekracji nowodworskiej świątyni dokonał kaznodzieja z Nowego Stawu Daniel Friederich Bobrick. Trudno jednoznacznie wskazać, co stało się pozostałym materiałem z rozbiórki zamku. W parafialnej kronice prowadzonej przez kaznodzieję Vanselowa znajduje się lakoniczna wzmianka o tym, że jeden z dwójki przedsiębiorców realizujących inwestycję, tj. Michael Reinhold Ladewick, wybudował sobie w Dębiniu z cegieł pozyskanych z rozbiórki obiektu piękny dworek³².

Wzniesiony przez Pennara i Ladewicka dom modlitwy z pewnością był budowlą prowizoryczną, która nie odpowiadała potrzebom lokalnej gminy luterańskiej. Niestety najprawdopodobniej nie zachowały się żadne źródła ikonograficzne, które ukazywałyby wygląd obiektu. Wiemy jedynie, że wewnątrz nie było ołtarza. Mieściło się tam jedynie kilka ław, niewielka empora oraz solidna ambona³³. Wkrótce świątynia zyskała organy kościelne, które po raz pierwszy rozbrzmiały podczas uroczystości Zesłania Ducha Świętego w 1803 roku. Wartość inwestycji, którą zrealizował zamieszkały w miejscowości Altendorf (dzisiejsza część Nowego Dworu Gdańskiego) mennonita Johan Unger, wyniosła 500 talarów³⁴.

Ziemia na której posadowione zostały dom modlitwy i pastorówka, nie była własnością gminy luterańskiej, została jej natomiast oddana w wieczystą dzierżawę. W związku z tym miejscowi luteranie musieli

denen ersten Kirche zu Tiegenhoff).

³⁰„(...) wiewohl nicht anschlagsmäßig realisirten, weswegen sie auch hernach mahls nach einer Geldbuße von Dreyhundert Reichstaler erlegen mußten. Wofür die jetzige Organisten und Schulwohnung in Tiegenhoff erkauffet wurde.” Ibidem.

³¹Szerzej na temat Christiana Andreasa Vanselowa zob. L. Rhesa, op.cit., s. 216–217; R. Kubus, *Niejasne początki kościoła...*, s. 69–70.

³²„Ladewick hat sich einen schönen Hof von die Ziegeln des Schlosses im Eichwald mauern lassen.” R. Kubus, *Niejasne początki kościoła...*, s. 70, EZA 980/6785, k. 211–225 (*Sonstige Verzeichnisse, 1777–1832*).

³³„Im innern derselben waren nur einige wenige Bänken, kein Altar, ein ganz kleines Chor, aber eine recht gutte Cantzel APG 492/1604, s. 53–54.

³⁴„[...] Wurde auch im Jahr 1803 die Orgel fertig, welche zuerst am ersten Pflingstfeste 1803 gebraucht und zum Gottesdienstlicher Gebrauch geweiht wurde. EZA 980/6785, k. 220. Por. R. Kubus, *Niejasne początki kościoła...*, s. 70.

corocznie uiszczać za nią opłatę w wysokości 4 talarów³⁵. Finansami kościoła poza kaznodzieją zawiadywali prowizorzy kościelni (Kirchenvorsteher). Pierwszymi tego rodzaju urzędnikami w gminie byli przysięgli wałowy David Plettner, handlarz wyrobami ze skóry Isaac Truppner, powroźnik Gottlieb Leuteritz oraz szyper Martin Lehr³⁶.

Kościół w Nowym Dworze Gdańskim uzyskiwał dochody z datków i kolekt, opłat za miejsce w ławach kościelnych oraz należności pobieranych m.in. za chrzty, śluby i pogrzeby³⁷. Te ostatnie pobierano według z góry ustalonej taksy. Przykładowo za udzielenie ślubu pastor pobierał opłatę w wysokości 1 talara, za zapowiedzi 54 grosze, za chrzest w zależności od zamożności ojca chrzczonego dziecka od 36 do 18 groszy, za nabożeństwo pogrzebowe 1,30 talara, za mowę pogrzebową (Parentation) 60 groszy, za pochód w kondukcje żałobnym 30 groszy³⁸. Łącznie roczne dochody kościoła oscylowały w granicach 300–400 talarów³⁹.

Poza Nowym Dworem Gdańskim miejscowemu kościołowi luterańskiemu podlegały również następujące wsie: Stobiec, Haberhorst, Altendorf, Tujsk, Cyganek, Platenhof, Cyganka, Tiegerweide, Żelichowo, Petershägenefeld, Pletzendorf, Reinland. Zamieszkujący je luteranie zobowiązani byli uiszczać odpowiednie opłaty na rzecz kościoła⁴⁰.

Prowizoryczny dom modlitwy służył gminie luterańskiej przez kolejne kilkadziesiąt lat. Dopiero w połowie lat 20. XIX wieku zaczęto podejmować zabiegi na rzecz budowy nowej świątyni. W 1826 roku do Berlina napłynęły pierwsze projekty nowego kościoła, odrzucone jednak przez Karla Friedricha Schinkla. Niemiecki architekt w 1827 roku sam zdecydował się stworzyć plan budowy świątyni, który nawiązywał do projektu kościoła ewangelickiego w Eller koło Düsseldorfu (il. 1). Jego realizacja okazała się jednak zbyt kosztowna, w związku tym ostatecznie zdecydowano się wybudować nową świątynię według projektu Ferdinanda von Bussego, który inspirował się z kolei fachwerkowym

³⁵APG 492/1604, s. 53–54; EZA 980/6785, k. 211–225; R. Kubus, *Niejasne początki kościoła...*, s. 70.

³⁶EZA 980/6785, k. 217–218; R. Kubus, *Niejasne początki kościoła...*, s. 70.

³⁷APG 492/1604, s. 53–54; R. Kubus, *Niejasne początki kościoła...*, s. 70.

³⁸EZA 980/6785, k. 222.

³⁹APG 492/1604, s. 53–54.

⁴⁰EZA 980/6785, k. 221–222; R. Kubus, *Niejasne początki kościoła...*, s. 70.

kościółem w Człopie⁴¹.

Najpewniej w okolicach 1830 roku nastąpiła rozbiórka dotychczasowego domu modlitwy. W latach 1831–1832 wzniesiono zaś nowy kościół luterański pod wezwaniem św. Elżbiety. Konsekracja świątyni odbyła się 10 czerwca 1832 roku, nie natomiast w uroczystość Zesłania Ducha Świętego 1833 roku, jak do niedawna powszechnie wskazywano w literaturze⁴². Ceremonię poprowadził pastor Johann Ludwig Grzywacz w asyście pastora Georga Heinricha Ferdinanda Nesselmanna z Kmiecin. Wydarzenie swoją obecnością uświetnili m.in. prezes miejscowego sądu Wiebe, urzędnik Rhenius, prowizorzy kościelni oraz zgromadzony tłum⁴³. Neoklasycystyczny kościół ze względów oszczędnościowych posadowiono na fundamentach dawnego zamku Loitzów⁴⁴.

Koszt inwestycji wyniósł 6557 talarów, z czego 4000 talarów było darem od Fryderyka Wilhelma III, zaś pozostałe środki zgromadzono głównie dzięki datkom ze strony miejscowych luteran i mennonitów⁴⁵.

Świątynię wzniesiono na planie prostokąta, z wyraźnie wydzielonym prezbiterium i masywną wieżą od strony zachodniej (il. 2). Jej wyposażenie pochodziło częściowo ze starego prowizorycznego kościoła. Na zachodniej emporze znajdował się klasycyzujący prospekt organowy. Przed ołtarzem wisiał model trójmasztowca. Na masywnej wieży kościoła zawieszono dwa dzwony, które były darem od króla pruskiego. Znajdowały się na nich pruskie orły oraz napis „Berlin 1833”⁴⁶. Podobnej świątyni miejscowi katolicy doczekali się dopiero na początku lat 50. XIX wieku.

Wzniesiony w latach 30. XIX wieku kościół ewangelicki, służył miejscowej wspólnocie aż do czasów II wojny światowej. Nowa powojenna rzeczywistość i idąca za nią zmiana struktury społecznej mieszkańców Żuław, odcisnęły również piętno na krajobrazie. Zarówno społeczny, jak i polityczny klimat nie sprzyjał trosce o pozostawione po Niemcach

⁴¹P. Birecki, op. cit., s. 88; R. Kubus, *Niejasne początki kościoła...*, s. 70.

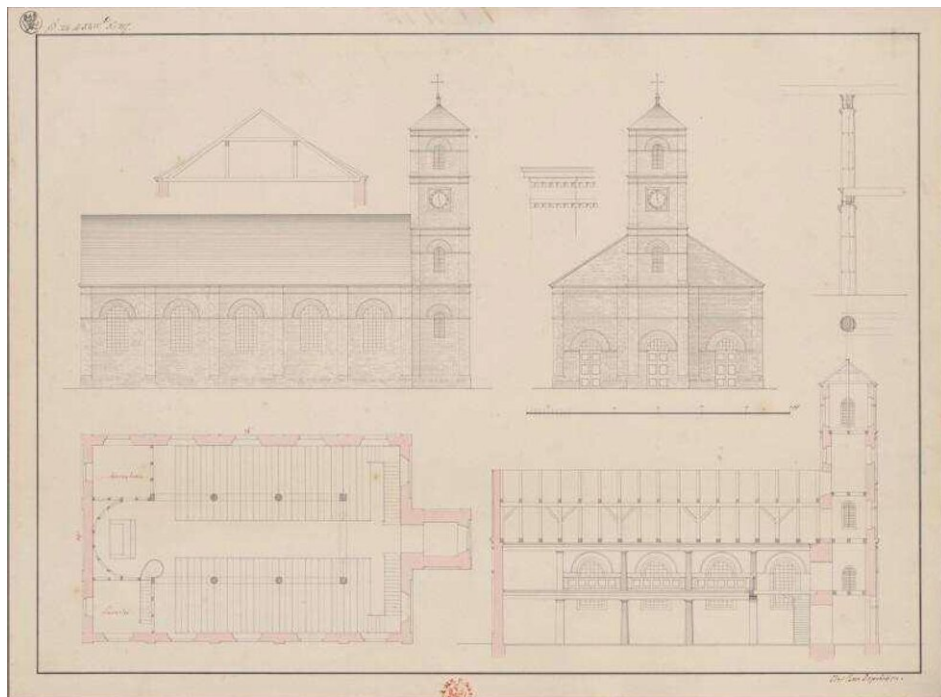
⁴²W. Zawadzki, op. cit., s. 210.

⁴³EZA 980/6785, k. 219–224; R. Kubus, *Niejasne początki kościoła...*, s. 70.

⁴⁴Ł. Kępski, *450 lat Nowego Dworu Gdańskiego. Wystawa*, <https://spark.adobe.com/page/Bxz36p4wPwKNz> [dostęp: 15.06.2024 r.].

⁴⁵R. Kubus, *Niejasne początki kościoła...*, s. 71.

⁴⁶P. Birecki, op. cit., s. 88; B. Schmidt, op. cit., s. 358; R. Kubus, *Niejasne początki...*, s. 71.

Il. 1: Projekt kościoła ewangelickiego w Nowy Dworze Gdańskim z 1827 roku autorstwa Karla Friedricha Schinkela. Źródło: Kupferstichkabinett, Staatliche Museen zu Berlin, sign. SM 44e.207.

dziedzictwo kulturowe. Szczególnie w tych miejscowościach, w których równolegle istniały obok siebie kościoły katolicki i ewangelicki, ten drugi stawał się z reguły obiektem szabru oraz dewastacji ze strony nowych osadników, co z kolei po pewnym czasie skłaniało władze do wydania decyzji o jego rozbiórce. Taki los nie ominął poewangelickiego kościoła w Nowym Dworze, który w 1953 roku częściowo rozebrano, a jego piwnice zasypano kilka lat później⁴⁷. Pochodzące z XVI wieku piwnice zamkowe, przykrywa dziś boisko należące do jednej ze szkół podstawowych działających w miasteczku. Miejmy nadzieje, że w przyszłości uda się odsłonić i przebadać te ruiny, stanowiące świadectwo kilkusetletniej historii miejscowości⁴⁸.

⁴⁷J. Wiśniewski, op. cit., s. 308; R. Kubus, *Niejasne początki kościoła...*, s. 71.

⁴⁸R. Kubus, *Niejasne początki kościoła...*, s. 71.

Il. 2: Widok na wieżę dawnego kościoła ewangelickiego w Nowym Dworze Gdańskim. Źródło: Archiwum Klubu Nowodworskiego.

Niniejszy tekst stanowi próbę ukazania okoliczności budowy pierwszego kościoła luterańskiego w Nowym Dworze Gdańskim. Przeprowadzona przez autorów analiza źródłowa, pozwala jednoznacznie stwierdzić, że w dotychczasowej literaturze funkcjonuje uproszczony, bądź nawet fałszywy obraz początków budowy świątyni⁴⁹. Wskazuje się tam bowiem, że 8 sierpnia 1784 roku jedno z pomieszczeń zamkowych zostało przeznaczone na potrzeby lokalnej wspólnoty luterańskiej. Tymczasem z analizy źródeł wynika, że takie pomieszczenie istniało w zamku nowodworskim przynajmniej od 1773 roku. Dnia 8 sierpnia 1784 roku wybudowano natomiast z materiałów pochodzących z rozbiórki XVI-wiecznego obiektu nową, prowizoryczną świątynię, która przetrwała do lat 30. XIX wieku, kiedy to wybudowano nowy kościół, według projektu Ferdinanda von Bussego. Przedstawione w tekście początki budowy pierwszego kościoła ewangelickiego w Nowym Dworze Gdańskim mają fundamentalne znaczenie dla dziejów miejscowości, bowiem to właśnie w tym czasie zapada decyzja o rozbiórce jednego z symboli Nowego

⁴⁹Zob. przyp. 12.

Dworu Gdańskiego, tj. znajdującego się do dziś w herbie miasteczka zamku⁵⁰. Bliższe okoliczności jego rozbiórki, a następnie budowy prowizorycznego domu modlitwy niezgodnego z przyjętym przez władze ministerialne projektem budowniczego Müllera, z pewnością wymagają w przyszłości weryfikacji oraz uszczegółowienia. Przede wszystkim należałoby jednak podjąć badania architektoniczno-archeologiczne nad zachowanymi w ziemi fundamentami zamku, a zarazem kościoła. Tego rodzaju interdyscyplinarne studia, mogłyby przynieść szereg odpowiedzi na pytania dotyczące nie tylko okresu końca XVIII i początków XIX wieku, ale przede wszystkim początków samego Nowego Dworu Gdańskiego.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz [GStA]:
II. HA GD, Abt. 9, Polzeiverwaltung Tit. 82 Sekt. 2 Nr 15. (*Verkauf der Materialien vom baufälligen alten Schloss in Tiegenhof. Gesuch der dortiger lutherischen Gemeinde hinsichtlich kostenfreier Überlassung dieser Materialien zum Bau einer Kirche und Schule, 1777–1780*)

Evangelisches Zentralarchiv in Berlin [EZA]:
980/6785 (*Sonstige Verzeichnisse, 1777–1832*).

Riksarkivet Stockholm [RA]
754/2/XV, *Tijen Hof el. Weijers Hof. [Plan. 1600-t. mitt.]*

Narodowe Archiwum Historyczne Białorusi w Mińsku [NAHB]
fond. 694, op. 2, nr 8759. (*Inwentarz dworu tyenhoffskego w tymże stanie tak się teraz...*, 1717).

Archiwum Główne Akt Dawnych [AGAD]:
sygn. II 202 (*Inwentarz Ekonomy Nowodworskiej alias Tygenhoffskej...* 1746).

⁵⁰Szerzej o herbie Nowego Dworu Gdańskiego zob. Ł. Kępski, op. cit., passim.

Archiwum Państwowe w Toruniu [APT]:

Kat II, sygn. VI-2, (*Revidierte Abgaben – General Taxe für Polen und Preussen*, 1563).

sygn. 9836 (*Christian Lachmann, Der Gross- und Kleinwerderschen Anordnung bey der Eys-Recht und Dammarbeit*, 1671–1676).

Archiwum Państwowe w Gdańsku [APG]:

492, sygn. 1604, s. 53–54. (*Beschreibung der entstandenen ersten Kirche zu Tiegenhoff*).

Polska Akademia Nauk Biblioteka Gdańska [PAN BG]:

sygn. Ms. 1432 IV, s. 240–244 (*Specification Aller Städte, Schlösser und Dörffer in Preußen*).

Źródła drukowane

1. Bär M., *Westpreußen unter Friedrich dem Großen*, Bd. 2, Leipzig 1909.
2. Hartwich A., *Geographisch-Historische Landes-Beschreibung derer dreyen im Pohnischen Preussen liegenden Werdern...*, Königsberg 1722.
3. *Lustracja województw malborskiego i chełmińskiego 1565*, wyd. S. Hoszowski, Gdańsk 1961.
4. *Lustracja województw malborskiego i chełmińskiego 1570*, wyd. S. Hoszowski, Gdańsk 1962.
5. *Opis królewszczyn w województwach chełmińskim, pomorskim i malborskim w roku 1664*, wyd. J. Paczkowski, Toruń 1938.
6. Runaw D., *Historia und einfeltige beschreibung des grossen dreizehenjeringen Kriegs in Preussen, im Jar Christi 1454 angefangen ... Zu ende werden erzelet ... alle Stedt und Schlösser im Lande Preussen, etc .*, Wittemberg, 1582.

Literatura przedmiotu

1. Birecki P., *Ewangelickie budownictwo kościelne w Prusach Zachodnich*, Toruń 2014.
2. Collmer P., *Verwaltete Vielfalt. Die königlichen Tafelgüter in Polen-*

- Litauen, 1697–1763*, Stuttgart 2022 („Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa”, Bd. 90).
3. Czaplewski P., *Senatorowie świeccy, podskarbiowie i senatorowie Prus Królewskich, 1454–1772*, Toruń 1921.
 4. Gola G., Opitz M., *Tiegenhof/Nowy Dwór Gdański*, Nowy Dwór Gdański 2001.
 5. Jeager H., *Loitz*, [w:] *Neue Deutsche Biographie*, Bd. XV, Berlin 1987, S. 141–142.
 6. Kępski Ł., *Historia herbu nowodworskiego*, Nowy Dwór Gdański 2015.
 7. Klim R., Wcisła J., *Z dziejów Nowego Dworu Gdańskiego & Mennonici w okolicach Nowego Dworu Gdańskiego*, Nowy Dwór Gdański 1995.
 8. Kubus R., *Co czytali „ojcowie założyciele” Nowego Dworu Gdańskiego? Kilka słów o Loitzach i ich księgozbiórze*, „Prowincja. Kwartalnik społeczno-kulturalny Dolnego Powiśla i Żuław”, nr 3(49), 2022, s. 58–64.
 9. Kubus R., *Niejasne początki kościoła ewangelickiego w Nowym Dworze Gdańskim*, „Prowincja. Kwartalnik społeczno-kulturalny Dolnego Powiśla i Żuław”, nr 4 (46), 2021, s. 66–71.
 10. Lipińska A., *Fugger des Nordens? Die Kaufmanns- und Bankiersfamilie Loitz als Kunstförderer und Vermittler im wirtschaftlich-kulturellen Netzwerk des Nord- und Ostseegebiets*, [in:] *Die maritime Stadt – Hafenstädte an der Ostsee vom Mittelalter bis in die Gegenwart. Beiträge der 21. Tagung des Arbeitskreises deutscher und polnischer Kunsthistoriker und Denkmalpfleger in Gdańsk 18–21 September 2013*, Hrsg. T. Torbus, K. A. Wojtczak, Warszawa 2017, S. 231–254.
 11. Mannhardt W., *Die Wehrfreiheit der Altpreussischen Mennoniten*, Marienburg 1863.
 12. Papritz J., *Das Handelshaus der Loitz zu Stettin, Danzig und Lüneburg*, „Baltische Studien”, Nr 44, 1957, s. 73–94.
 13. Rhesa L., *Kurzgefaßte Nachrichten von allen seit der Reforma-*

tion an den evangelischen Kirchen in Westpreussen angestellten Predigern auf Veranstaltung des Königlichen Consistoriums, Königsberg 1834.

14. Rymar E., *Rycerskie (?) pochodzenie szczecińskiego i gdańskiego rodu kupiecko-bankierskiego Loitzów*, [w:] *Mieszczanie, wasale, zakonnicy*, red. B. Śliwiński, Malbork 2004, s. 173–204 („Studia z dziejów średniowiecza, nr 10”).
15. Rymar E., *Jeszcze o kamieńskich Loytsinach i szczecińskich Loitzach* [w:] *Komturzy, rajcy, żupani*, red. B. Śliwiński, Malbork 2005, s. 537–538 („Studia z dziejów średniowiecza, nr 11”).
16. Schmidt B., *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Marienburg*, Danzig 1919.
17. Simonini G., *Archivbestände der Kaufmannbankiersfamilie Loitz. Stand und Perspektiven der Forschung*, [w:] *Geld, Prestige, Verantwortung. Bankiers und Banken als Akteure im wirtschaftlichen, politischen und kulturellen Netzwerk im (Nordost-) Europa des 16.–20. Jahrhunderts*, Hrsg. von D. Feest, A. Lipińska, A. Pufelska, Kiel 2020, s. 331–352.
18. Steiniger A., *Geschichte der Ökonomie Tiegenhof. Eine siedlungsgeschichtliche Untersuchung*, Danzig [b.r.w.].
19. Violét A. F., *Neringia oder Geschichte der Danziger Nehrung*, Danzig 1864.
20. Wiśniewski J., *Kościoty i palice na terenie byłej diecezji pomezkańskiej 1243–1821*, Cz. 1, Elbląg 1999.
21. Zacharias R., *Evangelische Kirchengeschichte für die Stadt Marienburg 1526 bis 1945*, Münster 2019.
22. Zawadzki W., *Żuławy Malborskie i Elbląskie 1772–1945. Perspektywa społeczno-religijna*, Pelplin 2021.

Netografia

Kępski Ł., *450 lat Nowego Dworu Gdańskiego. Wystawa*, <https://spark.adobe.com/page/Bxz36p4wPwKNz> [dostęp 15.06.2024 r.]

Radosław Kubus – dr, pracownik Wydziału Historycznego Uniwersytetu Gdańskiego, adiunkt w Zakładzie Historii Gdańska, Pomorza i Regionu Nadbałtyckiego. Jego zainteresowania badawcze koncentrują się wokół historii społecznej Pomorza ze szczególnym uwzględnieniem regionu Żuław w okresie XVIII i 1. poł. XIX wieku.

Łukasz Kępski – mgr, pracownik działu oświatowego Muzeum Stutthof w Sztutowie oraz Muzeum Żuławskiego w Nowym Dworze Gdańskim. Jego zainteresowania badawcze koncentrują się wokół historii społeczno-gospodarczej Żuław w epoce wczesnonowożytnej oraz współczesnej kulturze pamięci.